

TABIAT VA INSON O'RTASIDAGI MUNOSABATLAR.

Toshkent shaxar Olmazor tumani 46-maktabning geografiya o'qituvchisi

Raximova Yulduz Baxtiyarovna

Annotatsiya: Tabiat - keng ma'noda - butun borliq, olam va uning xilma-xil shakllari; tor ma'noda - kishilarning moddiy va ma'naviy ehtiyojlarini qondirish manbai bo'lgan atrof tabiiy muhit. Jamiyat va tabiat tizimini ko'rib chiqayotganda ikkinchi tor ma'nodagi tushuncha qo'llaniladi. Chunki inson o'zining hayoti davomida butun borliqdan emas, balkim uni o'rab turuvchi va uning ta'siri doirasida turgan atrof tabiiy muhitdan foydalanishi mumkin. Shu tariqa insoniyat tarixida jamiyat bilan tabiat o'rtasida to'xtovsiz va xilma-xil o'zaro ta'sirlar ro'y berib kelgan. Ammo tabiat insonlarsiz bu moddiy dunyoda hukm surib kelgan, lekin insonlar tabiatning bir bo'lagi bo'lib, ular tabiatsiz hayot kechira olishmaydi. Insonlar o'z hayoti uchun zarur bo'lgan hamma narsani tabiatdan oladi. Masalan, oziq-ovqat mahsulotlari, kiyim-bosh uchun xom ashyo, qurilish uchun binokorlik materiallari, nafas olish uchun atmosfera havosi, o'chish uchun suv, dam olish uchun go'zal landshaftlar va h.k. Shunday qilib inson hayoti davomida foydalanilgan hamma narsalar tabiiy modda va kishilar faoliyatining mahsulidir.

Kalit so'zlar: tabiat, borliq, jamiyat, turizm, genetik bog'lar.

Inson - tirik organizmlar turkumiga kiruvchi murakkab ijtimoiy va mehnat faoliyatini yurgazuvchi individ. Inson tarixiy - jamoat jarayoni subyekti bo'lib, u Yer kurrasidagi moddiy va ma'naviy-madaniy rivojlanishning asoschisidir. Inson boshqa turdagi tirik mavjudotlar bilan genetik bog'langan holatda, lekin ulardan ongining yuqoriligi, mehnat qurollarini ishlab chiqara olishi, nutqning rivojlanganligi, ijodiy faolligi, hamda ahloqiy, ma'naviy va ruhiy o'z o'zini anglay olishi bilan ajralib turadi. Jamiyat - keng ma'noda insonlarning tarixan qaror topgan birgalikdagi faoliyatlari majmui yoki tor ma'noda - ijtimoiy munosabatlarning

konkret tipi. Shunday qilib, aqliy mehnat faoliyatiga ega bo`lgan insonlar yig`indisi bo`lgan jamiyat atrof tabiiy muhit bilan passiv (sust) emas, balkim aktiv (faol) ta'sir doirasida bo`lishi mukarrardir. Agarda jamiyat va tabiat o`rtasidagi o`zaro munosabatlarga inson hayotining tarixi nuqtai nazaridan qaraydigan bo`lsak, ularni quyidagi munosabat shakllariga ajratsak bo`ladi: oddiy, oddiy-iqtisodiy, iqtisodiy, iqtisodiy-ekologik, ekologik. Jamiyat va tabiat o`rtasidagi oddiy munosabat shakli - kishilarni ekologik tizimni buzmaydigan soddalashtirilgan hayot tarzi. Ekologik tizim (ekotizim) - tirik organizmlar majmui va ularning yashash muhiti yig`indisi bo`lib, tirik organizmlar o`zaro va atrof tabiiy muhit bilan uzviy aloqadorlik qonuniyati asosida bo`lgan holati. Bu shakl kishilarning ibtidoiy jamoa tuzumidagi hayot tarziga, ya'ni insoniyat tarixining ilk ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyasi davriga xosdir. Bu davr o`z ichiga odamlarning Yer kurrasida paydo bo`lishi (3-4 mln. yil avval) davridan to sinfiy jamiyat yuzaga kelguniga qadar muddatni o`z ichiga oladi. Ibtidoiy odamlarda ishlab chiqarish kuchlari va qurollari nihoyatda past darajada bo`lganligi tufayli ularning hayot tarzi tabiatning ajralmas bir oddiy bo`lagi sifatida namoyon bo`lgan. Atrof tabiiy muhit holati esa tirik organizmlar uchun nisbatan qulay - ekologik xavfsiz muhit deyish mumkin. Ko`pgina ekolog olimlar jamiyat va tabiat o`rtasidagi munosabat shakllarini uch ko`rinishda ifo etadilar - oddiy, iqtisodiy, ekologik. Lekin, jamiyatda, ayniqsa tabiatdagi qonuniyatlarni vaqt mobaynida o`zgarib borishi revolyutsion holatda emas, balkim evolyutsion holatda kechadi². Shuning uchun ham tabiat bilan jamiyat o`rtasidagi munosabatlar sekin-astalik bilan shakllana borgan va u bir shakl ikkinchi bir shaklga bosqichma-bosqich o`tgandir. Jamiyat va tabiat o`rtasidagi oddiy-iqtisodiy munosabat shakli tabiiy muhitning eng asosiy elementlari - yer va suvning ekologik tizimdagi kichik aylanishiga ta'sir etdi. Lekin bunday ijtimoiy muhit holati ekologik tizimlarning buferlik (qarshi turish va tiklanish) xususiyatiga salbiy ta'sir qila olmagan edi. Kishilar faoliyatining tabiatga oddiy-iqtisodiy ta'siri davrida ma'lum bir hududlarda sezilarli darajada ekologik xavfsiz muhitga ta'sir etgani uchun ham qadimgi yozuv va qonun kuchiga ega bo`lgan kitoblarda tabiatga nisbatan

insonlarning ehtiyotkorona munosabatda bo`lishlari ko`rsatilib o`tilgan. Masalan, Zardushtlarning "Avesto" kitobiga binoan bolalar yoshligidanoq daraxt ko`chatini o`tkazishlari shart bo`lgan. Inson butun umri davomida suv, tuproq, olov, umuman dunyodagi jamiki yaxshi narsalarni pok va bus-butun asrashga burchlidir. Yer, suv, havo, olovni asrash qoidalarini buzgan kishi 400 qamchi jazosiga mahkumdir. Lekin bu kitobda ekologik jazo sifatida bir turdagi tabiiy obyektни buzgani uchun ikkinchi bir turdagi tabiiy obyektдан qutilishni ham me'yor qilib qo`yganlar. Suvni iflos qilgan yoki ov itini o`ldirgan kishi 10 ming ruhiatni tetiklashtiradigan o`simlik bargi terishi, 1000 echkiemar, 1000 ta suv qo`ng`izi va kasallik tarqatuvchi pashshani o`ldirib, gunohini yuvishi lozim bo`lgan. Uzoq tarixiy muddatni o`z ichiga olgan va xanuzgacha rivojlanayotgan mamlakatlarda o`z asoratini saqlab kelayotgan iqtisodiy munosabat shakli iqtisodni har qanday ekologiyadan ustuvor va ekologik siyosatdan mutlaqo holiligini namoyon etmoqdalar. Garchi bunday o`lka va mamlakatlarda tabiatni muhofaza qilish va tabiiy resurslardan samarali foydalanish borasidagi huquqiy-me'yoriy hujjatlar yetarli bo`lsada, ularni amaliy tadbir`i ishlab chiqilmagan yoki talablar davlat miqyosda targ`ib qilinmagandir. Aks holda qanday tushunish mumkin-ki, haqiqiy demokratiya va adolat mezonining o`chog`i bo`lmish Amerikada XIX asr ikkinchi yarmi va XX asrning birinchi yarmida son-sanoqsiz bo`lgan bizonlar yoppasiga qirib tashlandi, o`rmonlar maydoni 2 barobarga, yemirilgan va yuvilgan yerlar 40 mln.ga yetgan, qishloq xo`jaligi oborotidan 50 % tuproqli yerlar chiqib ketgan. Ilmiy- texnika yutuqlari u davrda ekologik xavfsiz muhitni saqlab qolishga emas, balki global miqyosda qurolli to`qnashuvlarda va sovuq urushlarda g`olib chiqish, ma'lum bir qatlamdagi aholini boyitishga xizmat qilgan. Shuning uchun ham J.B.Lamark 1820-1960 yillarni "Inqilobiy sanoat yuksalish" davri ekologik xavfsizlikni keskin ravishda inqirozga tomon sudragan davri bo`ldi deb aytgan edi. Shunday qilib ekologik xavfsiz muhit inqirozi kishilar faoliyatining atrof muhitga antropogen ta'sirining uch oqibatlar majmui - tabiiy resurslar kamayishi, atrof muhit ifloslanishi va ekologik tizimlarni buzilishi maxsulidir. Tabiiy resurslar kamayishi - kishilarning xo`jalik va boshqa hayotiy

faoliyati manbai bo`lgan tabiiy obyektlarni yo`qola borishidir. Mutaxassislarning ma'lumotlariga ko`ra "inson sivilizatsiyasi" davrida, to`g`rirog`i iqtisodiy madaniyatlashgan kishilarni izchil faoliyati davrida Yer kurrasidagi o`rmonlarning 2H3 qismi kesilib ketdi, 250 xil turdagi hayvon va o`simliklar yo`q bo`lib ketdi, 3-4 mlrd. gektar yer qishloq xo`jalik oborotidan chiqazib yuborildi, atmosfera havosidagi kislorodning zahirasi 10 mlrd.tonna kamaydi. Keyingi 100 yil ichida, fransuz olimi A.Gerrenning ma'lumotlariga ko`ra, tuproq eroziyasi va texnogen buzilishi 2 mlrd. gektar yerni unumdorligini yo`qotib yuborgan. Shu kunlarda Yer kurrasida 1 daqiqada 20 ga o`rmon kesilmoqda, kuniga bir turdagi hayvonot yoki o`simlik turi qizil kitobga kiritilmoqda.Tabiiy resurslarni kamayib borishidan tashqari atrof tabiiy muhitning ifloslanishi ekologik tizimlarning buzilishiga, modda va energiya almashuvining tabiiy holatda kechishiga keskin ta'sir qilmoqda. Atrof tabiiy muhitning ifloslanishi deb tabiiy moddalar (tuproq, suv, yer osti boyliklari, atmosfera havosi...) tarkibining fizik va kimyoviy o`zgarishiga aytamiz. Agarda bunday o`zgarish inson hayotining faoliyati bilan kechsa - antropogen ifloslanish, uning ishtirokisiz kechsa - tabiiy ifloslanish deyiladi.Atrof tabiiy muhitning antropogen ifloslanishi iqtisodiy munosabat shaklida umumiy ifloslanishning 90-97% ni tashkil etadi. Tabiiy moddalarning fizik va ximik o`zgarishi shaharlarda asosan transport va sanoat hisobiga (80-85 %) bo`lsa, agrar tegralarda qishloq xo`jaligini (70-85%) ximiyalashtirish, mexanizatsiyalash, meliorativ va irrigatsion inshootlar qurish xaddan tashqari chorva mollari tuyoq sonini ma'lum bir maydonlarda oshib ketishi hisobiga amalga oshmoqda. Sanoat tegralarida ifloslanish metallurgiya va energetika tarmoqlarida juda yuqori darajadadir.Atrof muhitning tabiiy ifloslanishi inson faoliyatini bevosita ishtirokisiz kechadigan tabiatdagi jarayon va hodisalar: quyosh-kosmik (meteoritlarning tushushi, magnit bo`roni); iqlim - gidrologik (tayfun, bo`ron, suv toshqini, havo-temperaturasi va yog`in yog`ishlarning kam qaytariladigan anomal o`zgarishlari...); geologik - geomorfologik (zilzila, sunami, vulkanning otilishi, sel ketishi, qor ko`chishi, surilma, o`pirilish va tosh tushishi, muzliklarning bostirishi...); geoximik (yer osti

tabiiy gazlarning portlashi, sho`rlanish, botqoqliklardan zaxarli gazlardan chiqishi, sun'iy materiallarni korrozitsiyasi...); biologik (yoppasiga zararkunanda hashorat va qumursqalarning ko`payishi, o`rmonlarning qurib ketishi natijasidagi yong`inlar...). Ularning ekologik xavfsiz muhitga ta'siri iqtisodiy shaklda 3-10% tashkil etadi. Lekin tabiatga antropogen ta'sirning kuchayishi bilvosita atrof muhitning tabiiy ifloslanish darajasini kundan kunga ortirib yubormoqda. S.M. Myagkovning3 ma'lumotlariga ko`ra bu o`zgarishning yillik koeffitsiyenti - 0,2,-0,3 bo`lib, bu ko`rsatgich jarayon va hodisalarning turiga qarab o`zgarib boradi.

Xulosa:

Ushbu maqolada tabiat butun borliq va inson munosabatlari keltirilgan. Ilmiy tadqiqot ishlarini tabiatga ta'siri foydali va zararli tomonlari yoritilgan. Tabiiy resurslardan insonlarni oilona foydalanishi, turli antropogen omillarning tabiatga ta'sir haqida ma'lumotlar berilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Магидович В. И. Очерки по истории географических открытий. Т. II. Москва-1983[1]
2. Olimjon Bo'riyev Tarixiy geografiya Toshkent-2017[2]
3. Z. Sayidboboyev Tarixiy geografiya Toshkent-2019[3]
4. A. Mamadiyurov. Sh. Ibragimov. Q. Sag'dullayev. M. Sattorov Geografiya Toshkent-2020[4]